

ЫТЫК-МААНЫ КИИ-СИЭДЭРЭЙ СЭМЭН

тын аатын ылыбыта,
1967-1991 сс. биология
институттар, Ботани-
ческой саджа, универси-
тетке уладэбыта

[illegible][illegible]

лар" быыстапканы тэрийдэ, бу 80-с сааһын көрсө "Саха суруга-бичигэ" дээн экспозицияны тургутаары бэлэмнэи сыһыар.

Богор догдлуудаар Николай Герасимович Барашков дийн учуутал бэлгэтээбгитинэн, Арьпылаахха бастагы топограф, бастагы геодезист, бастагы учуудал, бастагы мотоциклы, бастагы массмынаны Арьпылаахха аралан дьонун-сэргэтин сөөхтөрүт, наука, техника сэгилэнттөн ырах сьтар ижилхөөсөр тирдээччи, солгуур сага рэдрээни тангара дьэстэтэр олордон иьстин-нэрбит – Сэмэн буолар. Кини ханан да бойэтин көпсөммэт, олус сэмэй, уус идэлэх буолан хамдыр өйдөөх, туту эрэ айа-туга сьтшээр, билигин илбэтин үлэттөн араар-бат үлэһит, дьэстэтэр улахан көмө, тирэх кьһи.

Семен Романович ханьж да общественнай үлэнтэн туора турбат. Ол курдук, "Утум" общественнай интэр-үөрөтөр юлунга үлэлэхэн "Мандар кыһата" деп

республикатаары улалттар сайлалтын борт
кушалаларыг хас да снх үлалын борт
нэмэ бутлута. Билын Чуралын улусу-
таары пимазитын "Күн Орхон" эхледи-
ция лаларын Араллах - Калламах -
Сылан маршрутунан сырьелтар кал-
тынны махыта Орхон Араллах истори-
ялык олус үгүйдик бээр ылык юлн
көрдөрөн, былааран элсэбигиттэн, улусу-
е урулуктун аалын Силэрей Силэн сэл-
тан бээрлгиттэн олус дин аспалмалыг
рч, юеннэх махталалтара. Илн куруж,
күнчире үлчгч тулутар молын кылал-
лар, ыгганака билгитин-көрүтүн, сатабыл-
ты бээрар барлаллах.

Сэмэн саныларынан, биллелги өчкөч өйө-санаата бышырып дьонтоң бутаатын атып буолла, сурук, алфавит хаачахта-ры буолан, бэл, санаата кыһас, быһыттаар. Өбүтэлэриг миһээр дьон тулу барытын өйһөөн көрөн, бөлөх ахсап сирэтэн иһэр идэлээх этилэр. Холобур, будучттар туһах, сөхсө, айа нипит сирдэрээр хайа-ан да бөлөх хыалларан дьон саргаларха. Биллелги барыта хааччах, арамакитан тахсыбайтын Арыылаахха танара дьонго сөгүһүллэн, дьон эрдэ үөрөхтөнөн, биллэр-көстөр талааннаах дьоннордоох, биллэр Таатта улуһун кытта өлкө олорор буол-лан, Охсонкудэ Сеткөсөй, Былатыан Ойу-унускай аймахтарыгар сыдыһыар дойду-лара эбит. ЭКПезарский хаста да сыдыһы-быт үһү. Ити курдук Сэмэн сэнэнтэн өбүтэ-санаата кыһаага тахса турар.

Сэмсөн Романовичтаах улсынйр хылар Каргэзэ Альбена Самвичи – бихэжиги, наука кандидата, университетна улазэ-бэгэ, улахан кылыс Татьяна физико-математическай наука кандидата, ХИФУ-га (уруукута СГУ) улазир, кыра кылыс Александра эколот, биолити Янисей Санпоро коурабгытар аспирантурага үөрэнэр, усла Роман жэжигиит Олон айылыаах дэиз кэргэн тутах юбэтиги суалун солуур ыччылтаах. Сэмсөн алта сизэ элэгэ, күндү юбэти Сааһырдьм дэиз жунуутар да олор-бог, бэлыс булан дэизтиги, улааиыбэти тутсарар, суруйар үлэгтэн илэитиги араарбат. Олон жэжиги айар-тутар үлэгитэр ситхиоллэрэ, эдэрдиг эрчиги багарыт, үтүс өрүттэх дэрыга үтүс түмүктэрдэх булган дэонун-сэргэтиги үкүдэ турдун.

Мария ФИЛИПОВА
Дискуссионный

АХТЫЛҢАН САНААЛАРЫМ

Колуоннни колуонэ салдылар. Ааспыт олоххо тирэйдирэн, сыта аартыктар арымаллар. Олох мүнүгүрүйбөт сакунууһун олохтон барбыт кырдыастар үлүктөн олорон аасыттар аартарын үйүктэтэрэ, үтүбэ-кэрбэ кини кинигиттэн үөрөнүнн дэти саккаһын салыттарын бу ыста-тыһаны сүрүйдүм. Кырдыастарбыт олохторо эдэр ыч-чаты сардыһа, үрдүккэ үйүстөхкө ытыран, сылаас нэи-нини үнүгүннэрэн туһалаһы ааһтыны.

Улууспутутар ветераннар туһунан хас да кинигэ таарыа, онно барыларын ахтыыһара ситэрэ буолбатах. Онуо сайдыыһаах үчүктэртэн биирдеттэре бейизти дьоммут убайдыы бэрэстэһэ Кэженионнар туустарынан ахта-санаан албаһаа.

Улуу Кыяны кыттылаша, комсомол, моряк убай-
быт Каянжын Петр Ефимович 1925 сыллааха Чурапчыга
Арыылаахха төрөөбүтэ. 1943 сыллааха сэримгэ
ытырыллыбыта. Чиганан, Кэктээн Монголия сирингэ
тириэрдиллэртэ. Оччолорго арҕа сэрэг бара турдагына,
иһин дьолуһунанар Советский Союз территориятыгар саба
туһуорун куттаага кыһар олохторо. Петр Ефимович-
ах Бан-Түмэн дьон куорат кыттылыгар тохтообуттара.
80-с моторострелковой полка 1-сы батальонугар түбөспүтэ.
Монголия уйаара-кэйэртэ суук истэҕэр олоро үөрөмө-
төх дьон арылдьымиттэртэ. Атырдах айыан санатыгар
Ялхын кыраныкысаларын джээн похода турбууттар. Кы-
раныкысаа тийбэлтэртэ дьаалэртэ кураанаҕынан
көрүбүт.

Маявчурна истэбинэ, Хинган хайаны утуурлаан сылдырланнах сатыы айаннааһыл, күөлү, үрүрү, колудууһа суох сиригэ. Уот сырылтан аһынан айаанна салдааттар куустарын, сыралары алларалыттар. Ол курдук айааннаан халсыһыларга кыстан иһэн баладан ыһтар калиттууларды булуһуутун истэбилэр. Кыайыһы кэнниттэн билэһэн дэстүүнүлары харабылааһынна, советскай территорияга аҕалааһынна сылдыһабыттар. 1941 сылтан 1945 сылта джэри Тихоокеанскай флотна сулуус-палаабыт. Онно аһаҕыһыкы чакса "мастер-оружейник" кидиппн ыһыт. Кэми сулуусталлар хараабылтарга самолеттар бары көрүктүрө түһэрэ. Онно убайыт тэһэ охсон самолет нулежета, бууската хайдырпн көрөр, наада буолдарына абыраһаһыр эбит. Бөлбөрдирөөһөтөргө бомба-батын аҕалаах сиргэ олорор.

1949 сыллаахха дойдуттар Арыышааха ыарыах, сэрэн ибэлэбитэ буолан эрэллэр. Суочуут, фольддөр идэтин булан сэрэн көннүтүн ханна да халбытаабын пенсияга тахсар дьэри Кытаанаарыан, Арыылаарыан Чураччы айдарын туһутар үлэлэбизэ Олус сэмэй үлэтигээн, донно үтүө сыһаанынан биһиэхэ халыбар буолара Элбэх перацияны тулуйбута. Хара атуур дьэри дьон туһутар лордота Инбэлэбит, ыарыах буолан кэргэнэммэтэ. Айытаттан бериллэбит талааныах, көнүлүкх үлүгүх буланчы, хируурдар көннү туһутар үлүгүдүн буочарыттан буланчы, дьэригэр буочарыттан буланчы буолуулаах. Саха

лыы отунан эмтисэр отолут, бэртээхэй оһох тутанчылы, балыксыт-мунхайыт. Наһаа үчүтэй бусмардаах, конспенсара баар, ойдобуллоох, жалтас гына суруйар обит. Сэттинаны 7 күлүмтөр Аралдаахха убайдааны талытар көмүлүтүт.

Нууцчлалын кинетиклэрлэр аадра: "Налуа и жолон", "Чо-
ловек и закон", Знание-сила", "Здоровье" журнallары су-
руйтаран аадра. Эмтээх оттору хомуйан, хатаран халан-
даара тийэр, хортуоспуу үүнээрэрин суруйан ийэрэ,
дьонно уопутуттан кэпсирэ. Сүөһүнү эмтээһинтэ
аратыттан бориликкит талаанынан сатаан төрөөбөтөх
ынааха кэмэ огороо. Кидишин-сүөһүлүүн доһото, ийи-
лэрэ-атахара тостубуттара, специалистер убадьытыгар
эксан нөрөөбөдлэрэ, кэмалһүнүөрлэрэ.

Энэбэт Каянгийн Николэй Ефимович (2) 1911 сыллаах төрүүх, комсомол, учуутал. Сэрингэ 1944 сыллаахка ыһырылыгыта уонна кулун тутар 3 күнүгэр 1946 сыллаахка дойдутугар эргиллэбитэ. 1977 сыллаахка ыарахын ыарытан өлбүтэ. Сэрэгтэн кэлэритигэр кэргэнэ Елена Ивановна уулдаах кыһыын хаалларан ыалдыан өлбүтэ. Ол кэниэттэн кэни кэргэннээммэтэ. Кэбээйин, Чурапчынан ооллорун илдьэ сылдьан учууталлаабыта, Арыылаах оокууларыгар илгээтэччикэн үлэни сылдьан пенсияга тахсыбыта. Эдэр сааһыгар халсаарыта тустара. Кырдан да баран теннистиирэ. Арыгыны олох испэтэ, табагы да тардыбат ээ. Наар сиэнэриин сүтэ, сэгэтэ сылдьара. Айыһыгар сылдьарын сөбүлүүрө. Кыһыһыгар дэини бөлбөт, кыраһыабай ыраас туттуулаах, өрүү мисээрдии сылдьара. Сиэнэриин туһа дэин туһахтыһара, туулуура. Уон оролоох кыһыһыгар Варвара Николаевна Ивановага олорбута. Күтүүт Михаил Ивановичтенич "Почет знака" орденнаах дөр, норуот маастара, үчүтэйдикс уруһуйдуура, ас да астыһара.

Энхэт тулунан "Чурагчы буойун уолаттара", "Чурагчы буойун учууталлара" кинигэлэргэ суруйбуттара. Уолд Казаннан Николай Николаевич идэтинэн инженер-механик СПТУ-га директоры производственной уорэх-тэһэһигэ солбууааччынан ер кэмгэ үлэлзөбүтэ. Чурагчы буойунун тыатын хаһаайыстыбатын главнай инженер-рөнгөн үлэлзэн пенсийга тахсыбыта. Билигин Чурагчытаагы колледжга методист. Кэргэннээх, үрдүк уорэхтээх кыргыттардаах. Энхэт Николай Ефимович туайрап хатарар сиинэрдээх. Ыал буолбут сиэнэ Любовь Михайловна үрдүк уорэхтээх учуутал. Энэтэ үлэлзөбүт Арыылаарын оскуолатыгар үлэһипэр. Сиэн уол Петр Михайлович Сунтаарга үлэһипэһинэр, улахап ыал арга.

Абаригелт Киземени Николай Ефимович (1) 1904 сыл-
лаахха төрөөбүтэ. Ытыгатынныын бары биригэ өлүгү
дүрү өлүс айаллаахтык олобуттара. Кини тугу этэрин Ыты-
гатынныа төлөрүлгү, ханан да этиспит, кыһыһырсыбат
этислэр Кусоохтаһытара, кустууллара. Бары биригэ отту-
рубт. Биригэ төрөөбүттэр манаска уһунук биригэ айала-
ахтык олобуттараһа мин олуктук быйыспын.

Колхоз, совхоз бары үлэтин бэрэгтэн үлэлээбитэ, Хонуу-
ла, тутууга, суол үлэтигэр биргэһиһэрдээбитэ. Нуучча-
лыы, сахалыы наһаа үчүгээдик ыһылыр, оһуохайтылыр,
көмө майгылаах нуруут ытыһаһыр мэрдэ-араһа этэ.
Төрөһүтүгэрбит, эһэлээхпит, абадлаахпыт алвастарыгар
Нэлэргэргэ сайын ааһы сыһынаан, сайдыан, олгоон, сир
астаан, дэсөөрбүтүн көрсөн кэлэбит.

Хатгалжмал хаймгылилаах, үгт мэл кыбыггылилаах кэрэ алааспыт, алтан от арыялилаах, кытус чараг тулаах, кур от тулаагылилаах, Налгэзэрт күүнүн нэлэмэн нэлэн күүстэх, ыраас ыра санааилах, үрүмүнэн үгүү сагыс-ар лабаалардаах, чэгэнэ тэгтгээрдэх, нарын лабааилах хотун хатыннардаах олус мөө көрсө.

Алааспыт урут анды түрүр күлмөкх эбит. Калын улан куулаз кычаабыт. Калын бизир дьылыи түтүн буолан турар. Ол манньос Абырбыт Николый Ефимович (1) абыгүтүн кэниэ бизир сыл буолан баран убайыт Петр Ефимович саасы куэ кэмэтиэр алааспыт кыра куулуутун 14 кэлиэтиэр уолна бигиин бэлбэт араас суол куестары (19 уу куестары) булгаан турар. Бу түбэлтэ кырдыктар урут кэпсэмдэрин итэртэр курдук итэлиинэн “Баай Байанай ооньуута” улуу булчут алуөн бизир сыл илвинэ эбэтэр бизир сыл кэнииттэн буолар үһү. Уу куестара кыра куулаз кэниэ түспүттэрин убайыт дьылытар олорон түнүгүтүнэн киирэр, үмүз киирэн ытан ылар. Оонто киллэхэ куестара кэнииттэр, олорон бизэрэлэр. Кун аайы бизир-икки куэ, “абырбыт ооньууута” абыгүтүн үнүс сатытар буолар.

Кэпсэмтэй кэпсэснэ салгатахса маньх Арбыт Николай Николаевич Хатынны олодохутуна Арылшахтан "Абарыт алы" дэн бөлүлөрүн калла Тайгара бултуу салдыр кыһыкка хайдах бөлүлөрүбүтүн бөлбөкс куулаа сырыптаахпытына, арбыт ивса кэпс бу тибэн калла. "Хайдах бөлөн калган?" дэн кыһыптаахтар маньх кэпсөтө. Сарыларда бултуу баран итэхтэригэ иккэ суор арылшаабыт. Ону кырдыас булуттара Луанга "Улааттаар, бүтүн бултуубат буолубут" дэбит. Онтон эбит сарыа бу суордара илбэлэригэр тигээс калат ажор-буттар. Кэпсэ тилт ортоку муутар олорубуттар. Атылаах ытаах да дэн аастахтарына көптөттөр үһү. Эбикээ чэйди олорон кырдыастара эпит. "Ньукулай, дьэ кээ арааһа абаран кууаган буолубут быһымылаах, ити кымылар ону кэпсөһүлэр". Онтон салгы бултаабатыктар. Арбыт моточкоһунан кэлбэ. Кэлээт Арылшаахтаабыт. Арылшаа оронор уолун тайгиттан суордарынан ыгытаран ыгыбыт. Айылы дьөгөттөн быһыргыттан быһыллар, итэрэй-аллар. Ошон бөлүтү алаастыһын ахтабыт, харыстыыбыт керөбүт-хараһабыт. Дьэ итилерин ыгыастаабыт, итэрэй-алар.

Кыргыздарстарбыт олохторун салгыыр ыгчаттарбыт олоххо дуулууру холбур оюгондон дйдууларын салгынар ыгчаттар, тутулуубутун турутуруохтара дйи эхэлээн-
пиг.

ЕМКАЖЕНКИНА – ЧУТДААР, кийинтэра, Хоту
көһүрүлүү кыгытылаара, Чурагчы кышын кышын
бөгүртөөкү гүлжүлүнө

Автор сурунтар эдилер санаа редакция позициялар маддин сеп тубайр буалбатах. Сурунтар мийилар чамилар кыдынастаарылар элкетинин автор тус байыт суур.